

VIKING

2014

Norsk Arkeologisk Selskap
Norwegian Archaeological Society

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXVII – 2014

Oslo 2014

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:

Axel Mjærum (hovedredaktør)
e-post: a.j.mjarum@khm.uio.no

Christian Løchsen Rødsrud
e-post: c.l.rodsrud@khm.uio.no

Astrid Johanne Nyland
e-post: a.j.nyland@iakh.uio.no

Herdis Hølleland:
e-post: herdish@vfk.no

Irmelin Axelsen (redaksjonssekretær)
e-post: viking-tidsskrift@arkeologi.no

Sonja Holte (korrekturleser)
e-post: sonja.holte@gmail.com

**TIDSRIST FOR INNSENDELSE AV MANUSKRIFT
TIL VIKING 2015 ER 1. MARS 2015.**

På forsiden:

Laksane på felt III, Honnhammar.

Foto: © Trond Eilev Linge

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXXVII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på Multiart Silk
Grafisk produksjon: 07 Media – www.07.no

ISSN 0332-608x

Georadarundersøkelse på Værne:

Bygningslevninger som ikke kan sees, men likevel fornemmes

Noen få kilometer sør for Moss i Østfold står en ruin som i liten grad er i stand til å formidle omfanget av det store bygningskomplekset den en gang tilhørte. De andre levningene er enten fjernet eller befinner seg som tildekte og forseglede kilder under hagen utenfor Værne klostrets hovedgård og i det omliggende landskapet. Ruinen inngår i stedet som et pittoresk element i en velholdt hage fra 1800-tallet, som sammen med nærliggende bygninger representerer en senere tid enn det denne artikkelen skal fokusere på. Ruinen har angivelig vært en del av en middelalderkirke. Kirken har vært én av flere bygninger og konstruksjoner som sammen utgjorde et johannitteranlegg, det eneste i sitt slag her i landet, bedre kjent som Værne kloster.

I denne artikkelen er temaet først og fremst levningene som ikke kan sees, men likevel fornemmes ved hjelp av moderne teknologi, nemlig georadar (figur 1). Det er en undersøkelsesmetode som i økende grad blir benyttet i Norge (Gustavsen og Starnes 2012:87–89), men som aldri kan erstatte utgravningsarkeologiens tilgjengeliggjøring av et materiale. Likevel har en georadarundersøkelse fra 2009 frembrakt et svært interessant materiale fra Værne. I det følgende skal noe av feltarbeidet og metodens tekniske aspekter presenteres. Deretter tolkes resultatet i form av et digitalt grunnplan og jamføres med et sammenlignbart materiale. Den videre diskusjonen tar opp et sentralt tema i tolkningen, nemlig johannitteranleggets spesielle sammensetning og funksjon, ofte sett i sammenheng med religiøse ordenshus, men som likevel ikke var kloster.

Om Værne

Værne, opprinnelig Varna, ligger i Rygge kommune i Østfold, omtrent 1,2 km fra kystlinjen (figur 2). Området har en høy konsentrasjon av forhistoriske kulturminner, særlig i form av gravrøyser. Like ved gården finner vi dessuten Huseby, et navn som kan antyde en tidligere kongsgårdsgrunn (Gunnes 1997:35; Steinnes 1955:1–11, 14). Snorre Sturlasson forteller i Ynglingesagaen om Skjold, en trolldomskyndig småkonge på Værne som felte kong Øystein Halvdansson en gang på 700-tallet (Sturlasson 1979:45). En reell kongelig tilknytning til johannitteranlegget på Værne finner vi imidlertid langt senere, og stiftergjerningen har vært tillagt en rekke konger (bl.a. Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson) ut fra ulike argumentasjoner. Det som virker klart, er at ordenshuset på Værne må ha vært anlagt en gang etter 1170, da Antvorskov i Danmark antas å ha blitt opprettet som det første johannitterhuset i Skandinavia. Antvorskov fungerte som det overordnede administrative senteret for de øvrige 13 johannitterhusene i ordensprovinsen Dacia, som omfattet de tre skandina-

Figur 1. Georadarundersøkelse i hageanlegget utenfor Værne kloster gård med hovedbygningen i bakgrunnen. Foto: Lise-Marie Bye Johansen, NIKU.

viske landene, samt som møtested for provinskapitlene (Svandal 2004:19–20). Mens det ble etablert totalt åtte johannitterhus i Danmark og fem i Sverige, er Værne det eneste kjente huset i Norge.

Johannitterordenen hadde sin utbredelse i Europa samt i det østlige middelhavsområdet og Levanten. Ordenen ble opprettet på slutten av 1000-tallet med det formål å ta seg av syke og trengende pilegrimer i Det hellige land. Både idealet og opphavet har sitt utspring i et hospital for pilegrimer i Jerusalem som eksisterte allerede før det første korstoget startet i 1099. Trolig i kjølvannet av militariseringen av Tempelridderordenen utviklet også johannitterne en militær rolle, og på 1160-tallet skal ordenen ha fått definert sin funksjonelle dualitet, som innebar å ha omsorg for de syke og samtidig forsvare dem med våpen (Riley-Smith 1999:19–39). Parallelt med dette overtok ordenen eksisterende borganlegg, samtidig som den bygde nye i byer og mer landlige lokaliteter i Det hellige land. Noen av dem skulle bli blant de mest formidable byggverkene vi kjenner til fra middelalderen, slik som Crac des Chevaliers og Margat i dagens Syria. I forbindelse med borganleggene sees også en annen side ved johannitterne, nemlig innkreving av tributt, plyndringer og militære felttog (Kennedy 1995:145–148). Johannitteranleggene i Europa står imidlertid i sterk kontrast til dette, med et langt mindre militært preg og med en økonomisk rolle som var av stor betydning for finansieringen av virksomhetene i øst.

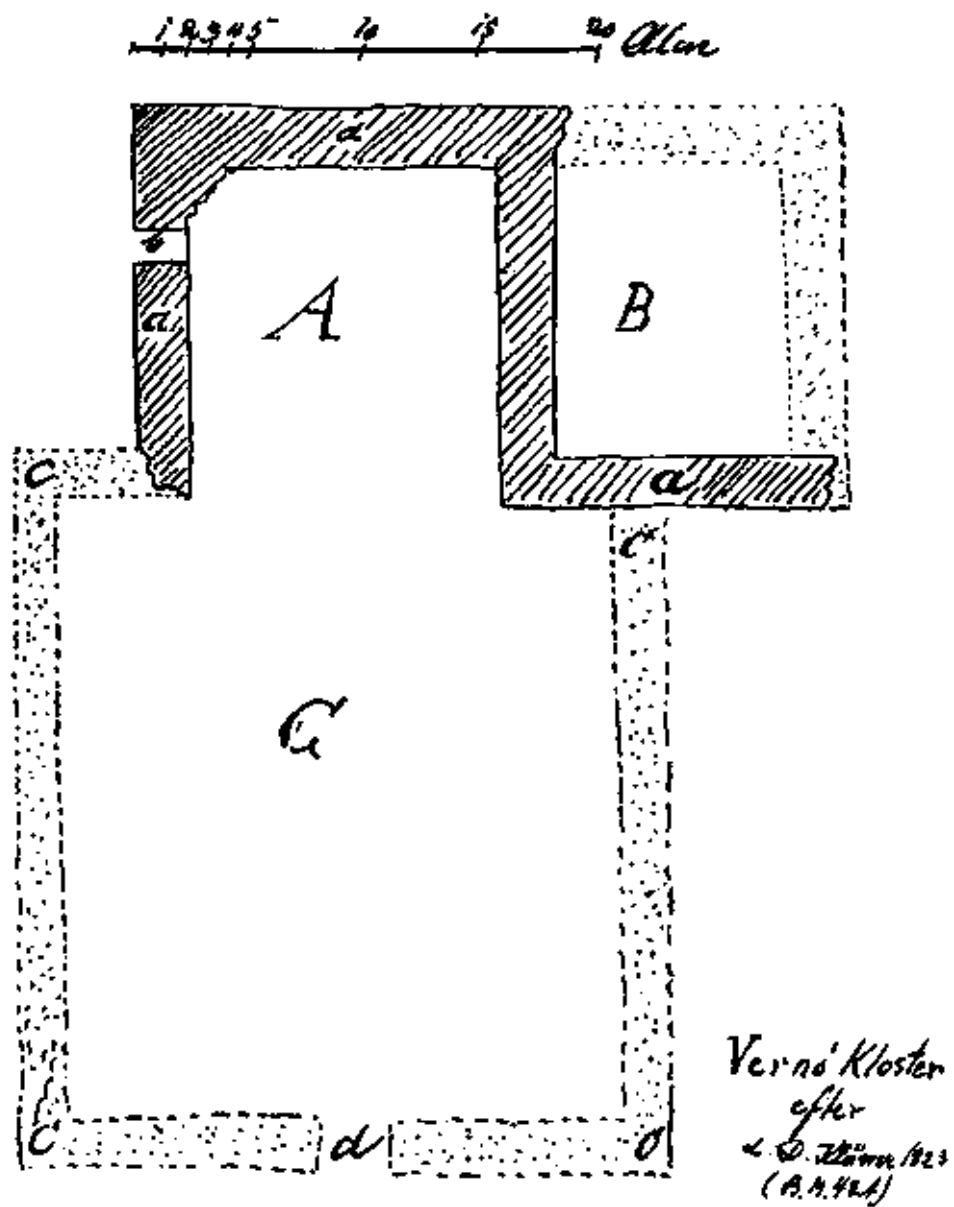
For Værnes del er forholdet til den norske kongemakten særlig fremtredende i de skriftlige kildene. Den tidligste henvisningen til johannitterne på Værne stammer nemlig fra *Hirdskråen* (hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn), og påpeker en viktig

Figur 2. Kart over Værne kloster, Rygge kommune, Østfold. Kartgrunnlag: Statens kartverk, Geovekst.

funksjon og tradisjon ved ordenshuset. Der opplyses det at «Det er gammel sed og skikk blant birkebeinerne at både hirdmenn og gjester skal gi tiende av lønna si, og at den skipes i tre deler [...]», hvorav «[...] den tredje går til hospitalet i Varna» (Hirdskråen 2000:97). Etableringstidspunktet knyttes altså til opprinnelsen av denne birkebeinerskikken som man lenge har antatt stammet fra Sverre Sigurdssons tid (regjeringstid 1184–1202). Historikere som Erik Gunnes og Tore Nyberg har imidlertid ment at grunnleggelsen og tradisjonen kan knyttes til Sverres rival Magnus Erlingsson (regjeringstid 1161–1184), (Gunnnes 1997:37–38; Nyberg 2000). Hva praksisen med hirdmennenes donasjoner til Værne angår, må denne sees i forhold til en viktig funksjon ved anlegget, nemlig som hirdprovent. Med det menes et sted for veldedighet, behandling av og omsorg for hirdmenn som hadde trukket seg tilbake fra aktiv tjeneste. De ble altså ikke medlemmer av Johannitterordenen, men kunne ha opphold på Værne, som en del av disse midlene bekostet, mens en annen del gikk til sjelmesse for avdøde hirdmenn (Reitzel-Nielsen 1984:197).

Ifølge Gunnnes (1997:38) kan hospitalfunksjonen ha opphørt i 1308 i forbindelse med Håkon Vs planer om et nytt hospital ved Mariakirken i Oslo: «[...] der skulle fattige og vanføre av hirden sønnafjells få kost og losji». På dette tidspunkt var kongen og johannitterne i konflikt med hverandre, og godset på Værne ble følgelig beslaglagt, og ordensbrødene fordrevet til Danmark. Imidlertid ble godset tilbakeført kort tid etter kongens død i 1319, og johannitternes videre virksomhet på Værne varte helt frem til godset ble konfiskert i 1532 (Gunnnes 1997:38–39; Lunde 1987:92). Under den nordiske sjuårskrigen ble flere av bygningene ødelagt av svenske styrker omkring år 1570, og noe av bygningssteinen skal ha blitt

Figur 3. Klüvers plantegning fra 1823. Riksantikvarens arkiv.

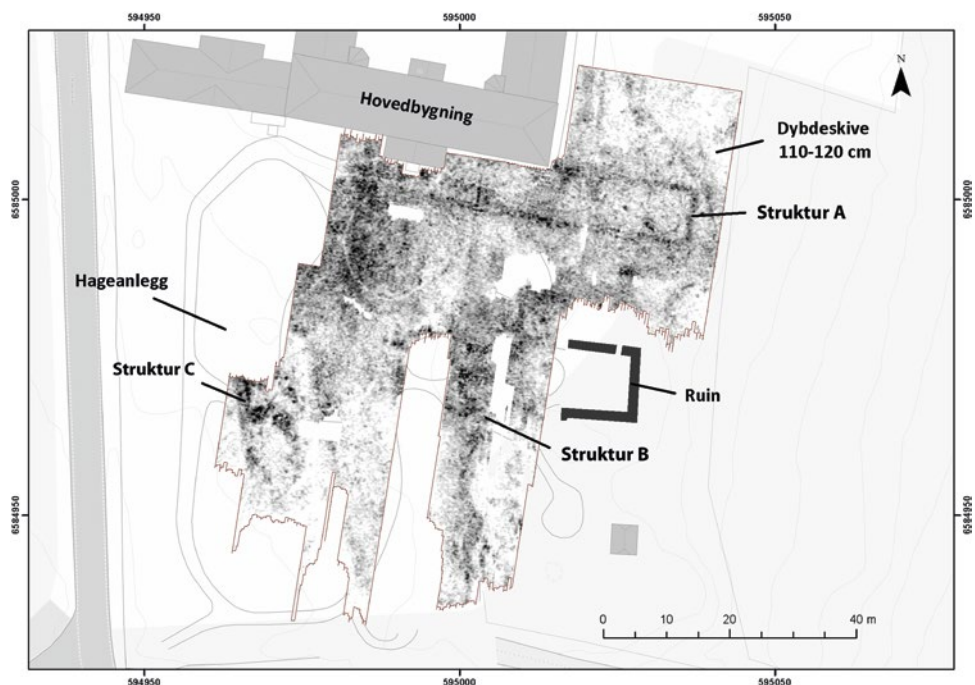
gjenbrukt i en gjenoppbygging av Fredrikstad kirke i 1581 (Christie og Christie 1959:268; Sundt-Ohlsen 1959:10). Værne gård var lensherreresidens i perioden 1532–1661, etterfulgt av en amtsmannperiode 1661–1671. Formen til den trefløyede hovedbygningen som står i dag, kan følges tilbake til perioden 1680–1686 (med eventuelt eldre deler) da oberst Christian Wind og hans frue Anna Margrethe Lange drev gården. Dagens bygning kan imidlertid også inneholde deler fra lensherre- og amtmannsperioden, og borggården mellom fløyene skal ha vært brolagt med tegl fra kirkeruinen (Hvinden-Haug 2008:390–391).

Interessen for johannitterne på Værne ble vekket til live på 1800-tallet, da antikvar Lorentz Dietrich Klüwer i 1823 dokumenterte en murlevning som ble ansett å stamme fra en kirke (figur 3). Noe senere presenterte historiker Chr. C.A. Lange ordenshistorikken ut fra skriftlige kilder i «De Norske Klosters Historie i Middelalderen» (Lange 1856:461–472). Hva Klüwers ruin angår, er den i dag den eneste synlige levning, med en døråpning i nord og rett avslutning i øst. Klüwer forsøkte også å tolke resten av den angivelige kirken, med et større skip i vest og et rom sør for koret, noe som vil bli diskutert senere. I nyere tid har det også vært påvist en ytterligere bygningsrest like under overflaten lenger nord: «Denne ligger lengst i N og i fortsettelse av hovedbygningens lengderetning som er øst-vest. Dens utstrekning er i dag vanskelig å fastslå.» (Riksantikvarens arkiv 1974). Med disse opplysningene for hånd har man forstått at det måtte finnes seg noe mer under overflaten på Værne enn den angivelige kirkeruinen.

Georadarundersøkelsen – metode og teknologi

Bakgrunnen for undersøkelsen i 2009 var at eieren av gården over tid hadde erfart at det ved kraftige regnskyll oppsto hulrom og forsenkninger i gressplenen og langs grusgangene i hagen sør for hovedbygningen. For å planere grunnen og unngå snublehull ble det kontinuerlig fylt på med grus, uten at det hadde noen effekt. Riksantikvaren ble gjort oppmerksom på situasjonen, og på grunnlag av gårdens historie og de allerede kjente ruinene i hageanlegget ble det antatt at det kunne være bevarte konstruksjoner under bakken som skapte ujevnheter i markoverflaten. Georadar ble valgt som metode for å kartlegge og dokumentere eventuelle spor av eldre bebyggelse og arkeologiske konstruksjoner i grunnen. Georadarundersøkelsen ble følgelig gjennomført i løpet av fire klare dager i oktober samme år av arkeologer fra Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) og det svenske Riksantikvarieämbetet (RAÄ UV Teknik). Området som ble undersøkt, var ca. 3440 m², og besto i hovedsak av en gressplen med slyngede grusganger umiddelbart sør for gårdens hovedbygning og i området vest for ruinen. Et område øst for hovedbygningen og nord for korruinen ble også undersøkt (figur 4; Paasche og Trinks 2012).

En georadar fungerer slik at høyfrekvente elektromagnetiske signaler sendes ned i undergrunnen fra en senderantenne på markoverflaten. Der signalene treffer en overgang mellom to typer materiale med forskjellige fysiske eller kjemiske egenskaper, for eksempel ved et lagskille eller en struktur, vil noe av signalenes energi reflekteres tilbake til overflaten og registreres av instrumentet på overflaten. Ved å måle tiden det tar fra signalet sendes ut, til refleksjonen registreres av instrumentet, kan man beregne dybden fra markoverflaten ned til strukturen. Styrken i retursignalet vil også kunne gi en indikasjon på typen materiale som påtreffes (Conyers 2004:25). Dersom signalet er markant forskjellig fra verdiene i nærheten, vil det avtegnes som et avvik i datasettet, en såkalt anomali. Undersøkelser ved hjelp av denne

Figur 4. Dybdeskive fra 110–120 cm. Kartgrunnlag: Statens kartverk, Geovekst.

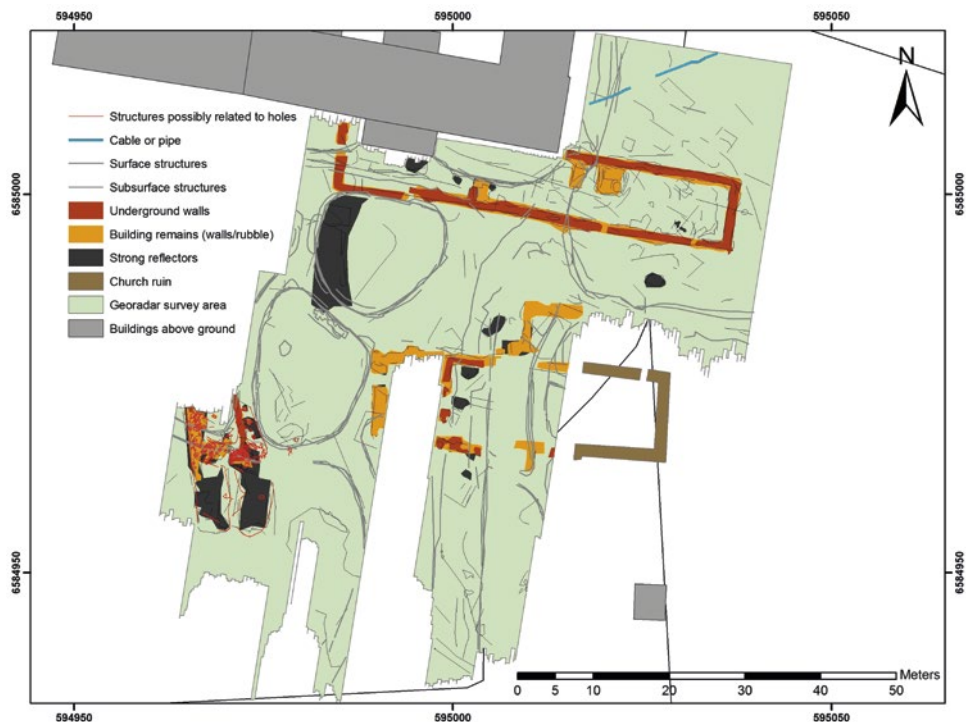
type radarsystemer gjennomføres ved at man fører en radarantenne langs linjer som er etablert over undersøkelsesområdet. Instrumentet tar målinger i bestemte intervaller langs denne linjen, og således bygges det opp en digital profil gjennom jordsmonnet. Ved å måle flere slike profiler ved siden av hverandre kan man bygge opp et tredimensjonalt datasett som kan deles horisontalt i såkalte dybdeskiver, der man ser anomaliene i plan (Conyers 2004:148). Kraftige refleksjoner av georadarsignalene, forårsaket av eksempelvis murverk, fremstår i dybdeskivene som mørkegrå eller svarte anomalier, mens lysere anomalier representerer områder med lavere refleksivitet i forhold til omgivelsene, som for eksempel grøper eller grøfter.

Resultater – tolkninger av strukturer

Hageanlegget som ble anlagt sør for hovedhuset på midten av 1800-tallet, kan spores i de øverste delene av datasettet i form av rotsystemer etter trær og en antatt fontenebase like sør for hovedhusets inngangsparti. Det har imidlertid også vært mulig å identifisere anomalier som kan tolkes som eldre bygningslevninger. Av dem er det særlig tre som skiller seg ut, og som i det følgende blir kalt A, B og C (se figur 4 og 5).

Struktur A – stor rektangulær bygningskonstruksjon

Den største og kanskje mest overraskende strukturen ligger lengst nord i undersøkelsesfeltet, øst for hovedhusets sørøstre hjørne og ca. 30 cm under dagens bakkenivå¹. Formen er klart rektangulær. Den er ca. 53 m lang og ca. 10 m bred. Dimensjonene er formidable.

Figur 5. Tolkning av georadarresultatene som ble utført i 2009 (se Paasche og Trinks 2012).

Undersøkelsen viser også indre strukturer som kan tolkes som en indre rominndeling i form av to tverrmurer. Ut fra det er det mulig å rekonstruere et grunnplan som viser to siderom og et midtrom som står mer eller mindre symmetrisk i forhold til en midttakse. Et interessant kronologisk forhold angår plasseringen i forhold til dagens hovedhus, da dette synes å være reist på halvparten på strukturens nordmur. Altså har man brukt levningene som fundament eller grunnmur for en del av hovedhuset. Etersom bygningshistorikken for hovedhuset kan følges tilbake til 1600-tallet, må strukturen i nord være eldre enn hovedhuset og etter all sannsynlighet stamme fra middelalderen.

Struktur B – en kirke

Omtrent 20 m sør for struktur A ble det ved ca. 40 cm under bakkenivå påvist flere bruddstykker av lineære anomalier i forlengelsen av ruinen over bakkenivå. De har et lite avvik fra øst-vest, og dermed også et mindre avvik fra struktur A. Det antas imidlertid at de samlet utgjør en del av et større anlegg. Anomaliene danner to parallelle linjer med ca. 13 m avstand, og strekker seg vestover i ca. 18 m lengde fra ruinens vestre del. I vest ender de i en tverrgående anomali, og synes å danne en sammenhengende rektangulær struktur. En tilsvarende avslutning kan spores ca. 10 m lenger vest. Nord for denne strukturen kan det ved ca. 70 cm dybde spores en lineær anomali som strekker seg ca. 7,5 m nordover fra den nordligste av de to parallelle anomaliene, og herfra ca. 7,5 m mot øst.

Hva selve ruinen angår, er bygningsmaterialet bruddstein, og i nordmuren står en døråpning som trolig har hatt teglsteinsinnfatning. I området ellers ligger det en del løs teglstein med middelalderformat, som trolig stammer fra denne bygningen. Nord- og sørmurens videre utstrekning samt avgrensningen i vest er ukjent. På ruinens sørside ligger en gjengrodd haug, hvor man bl.a. kan se steiner. De synlige levningene stemmer godt overens med Klüwers grunnplan fra 1823. Imidlertid skal vi se at Klüwers forsøk på å rekonstruere resten av kirken med et bredere skip i vest stemmer dårlig med våre resultater. Det samme gjelder hele bygningens avgrensning i vest. Klüwers mur, som fortsetter mot sør, var ikke synlig ved befaringen på grunn av den gjengrodde haugen som ligger her. Det er derimot rester etter en mur på nordsiden, som fortsetter i forlengelsen og i flukt med korets østmur. Altså ser det ut til å ha vært sidebygninger på hver side av kirkekoret. Eventuelt har disse vært bygget til ruinen i nyere tid, men det virker lite sannsynlig.

Under en mindre arkeologisk undersøkelse i 2008 av Christer Carlsson og Mona Buckholm Vattekar ble det observert at: «Ett skaft till en velvpelare sticker i dag upp ur marken i kyrkans östra del.» (Carlsson 2008:200). Carlsson bemerker videre at: «Detta skaft ger med sina grova dimensjoner snarare ett romanskt intryck än ett gotiskt intryck och möjligtvis kan detta komma från en äldre kyrka på plassen» (Carlsson 2008:200). Han påpeker også muligheten for spor etter et mindre, romansk kapell i området, og at andre johannitteranlegg som ble grunnlagt på 1100-tallet og tidlig på 1200-tallet, har hatt et mindre, romansk kapell som sin første «klosterkyrka» (Carlsson 2008:200–201). I den sammenheng er det verdt å nevne at tegl som byggemateriale ble introdusert i Norge ved midten av 1200-tallet under Håkon Håkonsson (Ekroll 1997:69). Det finnes også opplysninger om at det skal ha blitt funnet tegl fra en hvelvribbe i tilknytning til ruinen, tolket som at det har stått en kirke med gotiske hvelv der (Vattekar 2008:12).

Å se for seg ruinen som en kirke kun ut fra de synlige levningene og en øst-vest-orientering er mulig men ikke entydig, da det like gjerne kan ha vært rester av en annen type bygning. Som nevnt stemmer heller ikke Klüwers tolkning videre mot vest. Imidlertid er det andre argumenter for at ruinen stammer fra en kirke når man sammenstiller den med struktur B fra georadarundersøkelsen. Sammen utgjør dette et grunnplan av en bygning med rektangulær form, omtrent 39 m lang og 13 m bred. Plasseringsmessig passer strukturen godt inn som en av hovedbygningene omkring en sentral gårdsplass og med en annen bygningskonstruksjon på nordsiden i form av struktur A.

Selve utformingen har fellestrekk med flere klosterkirker i Norge samt med johannitteranlegg i Norden, hvor skipene og korene i de enkelte kirkene har vært like brede². I tillegg viser georadarundersøkelsen at bygningen har hatt tilbygg eller vært koblet til andre bygninger. På nordsiden står en struktur i tilknytning til nordre langmur i form av en vinkel. På grunn av trær i dette området har det ikke vært mulig å følge fortsettelsen av denne strukturen, men dens plassering passer ut fra andre kirker som et kapell bygget til en kirke på nordsiden, eventuelt et våpenhus (KLMN VIII 1963:246–247; KLMN XIX 1975:516–521; Rodwell 2012:80–81). I tillegg er det sannsynlig at det har stått en bygningskonstruksjon på nordsiden ut fra døråpningen i ruinen, som for eksempel et sakristi.³ Klüwers mur på sørsiden (se figur 3, mur merket «a» ved et tenkt rom «B») kan også tyde på en fortsettelse til et rom her. To parallellstilte rom på hver side av kirkekoret i henhold til Klüwers og Carlssons rekonstruksjoner er en mulighet, men det kan ikke sies med sikkerhet ut fra det eksisterende

grunnlaget. I datasettet sees dessuten en sannsynlig mur på tvers av bygningen som avgrenser et eget rom i vest, som for en eventuell forhall ved siden av kirkeskipet.

Struktur C – en kjeller?

I den vestre delen av undersøkelsesområdet, sør for hovedhuset, er det påvist en rekke kraftige reflekterende anomalier ved ca. 90 cm dybde. De sammenfaller med området hvor det ble observert forsenkninger i hagen, og de omtales heretter som struktur C. Anomaliene er orientert omtrent nordvest–sørøst, og avviker altså markant fra de øvrige strukturene innenfor området. I sør har strukturen rett avslutning, mens den i nord fortsetter videre, uvisst hvor langt. Anomaliene er nokså smale i de øvre delene av datasettene, men bredden øker til ca. 3,5 m, før de synes å smelte i hverandre til å danne en ca. 17 m lang og 10 m bred sammenhengende flate ved ca. 170 cm dybde. På de ulike dybdeintervallene ned mot dette nivået er det mulig å se strukturens inndeling i form av det som kan tolkes som to parallelle langmurer. I tillegg kan det virke som det går en tverrmur som viser en inndeling i to rom. Anomaliens reflekterende egenskaper er nok en gang tatt til inntekt for at de representerer rester av murverk. Det faktum at de i de nederste dybdeskivene ser ut til å danne en sammenhengende flate, kan bety at det her befinner seg et kompakt materiale, men hvorvidt det består av sammenrast stein eller tegl, eller er en intensjonelt opprettet flate, slik som et steinlagt gulv, er usikkert.

Struktur Cs orienteringsavvik i forhold til de to øvrige strukturene gjør at den virker noe løsrevet med tanke på en sluttet forbindelse til andre bygninger omkring en gårdsplass. Carlssons teori om at det her har ligget en gjenfylt dam eller et vannhull (Carlsson 2008:204), blir vanskelig å underbygge da strukturen synes å ha rette vertikale sider i de øvre dybdeskivene. I tillegg følger en vinkelrett struktur (mulig tverrmur) på tvers, noe som passer dårlig med denne tolkningen. En konstruksjon med orienteringsavvik i 1600-tallets hage ville også passet dårlig inn i forhold til en hovedakse fra hovedbygningen, som var et viktig prinsipp på denne tiden (Hvinden-Haug 2008:118–120). Strukturen tolkes i stedet som en bygningslevning, enten en underetasje eller en kjeller med minst to rom. Denne bygningen har trolig stått isolert fra de to øvrige strukturene. Selv om vi ikke har hele grunnplanet med videre utstrekning mot nord, kan breddedimensjonen lett gi inntrykk av en mindre bygning. Til sammenligning kan man imidlertid nevne den ytre vestfløyen til Halsnøy kloster i Sunnhordland. Dagens synlige levninger viser der at til tross for et breddemål på kun 6–7 m har fløyen vært hele 60 m lang (Lunde 1987:107). Struktur C kan altså ha langt større lengde enn det som vises på figur 5.

Andre strukturer

Det er viktig å bemerke at dette ikke er de eneste strukturene som inngår i undersøkelsesområdet på Værne. Andre strukturer i datasettet er imidlertid langt vanskeligere å identifisere som bygninger eller andre gjenkjennelige konstruksjoner. Blant annet fremtrer omtrent 5 m sør for struktur A og 12 m nord for den synlige ruinen en avlang, oval anomali med runde kanter som måler ca. 2,5 m i øst-vestlig retning og ca. 1,4 m i nord-sørlig retning. Den opptrer ved ca. 40 cm dybde, og kan spores til ca. 130 cm dybde i datasettene. Det er ikke klart hva den representerer, men det skal ikke utelukkes at den utgjør en konstruksjon som forbinder struktur A og struktur B. Like sør for det sørvestre hjørnet av struktur A er det ved ca. 100 cm dybde påvist en stor, lineær anomali. Den måler ca. 15,5 m i lengde og ca. 4 m i

bredde, og er orientert nord–sør. Den kan spores i datasettene ned til ca. 170 cm dybde før den viskes ut. På grunn av dens reflekterende egenskaper representerer den et kompakt materiale, men det er ikke mulig å gi den en mer spesifikk tolkning ut fra dens form. Dens beliggenhet i det vertikale og horisontale planet tilsier at den har en eller annen tilknytning til struktur A. Tolkingsforslaget om en korsgang har lite for seg fordi johannitteranlegg generelt sett manglet det, i motsetning til klosterordnernes planløsninger (Gilchrist 1995:75). I tillegg skulle man forvente vinkelrette fortsettelser fra den i form av en firkant. I et større planmessig perspektiv synes strukturen i stedet å avgrense området mot vest, slik at den åpner muligheten for et tun mellom denne, struktur A og struktur B.

Tatt i betraktning at undersøkelsen i 2009 kun tok for seg et avgrenset område, burde det være et potensial for ytterligere spor og kompletterende levninger utenfor dette. De nevnte strukturer mellom kirken og bygningen i nord kan ikke sikkert identifiseres som konkrete bygningskonstruksjoner. Skulle de være samtidige med middelalderanlegget, kan vi her snakke om noe som har forbundet struktur A og struktur B som et sluttet anlegg. Vårt grunnlag gir en mulig indikasjon på det, men ikke entydige holdepunkter.

Værne – ordenshus, men ikke kloster

Georadarundersøkelsen på Værne viser isolert sett strukturer som kan gjenkjennes og tentativt identifiseres som bygningsrester og -konstruksjoner. I et tolkningsperspektiv er det imidlertid viktig å forstå hvilken større bygningsmessig helhet strukturene har inngått i. For i vår sammenheng dreier det seg om hvilken type anlegg som faktisk har stått på Værne, og som følgelig setter rammene for en utvidet tolkning.

For å kunne utarbeide et tolkningsgrunnlag er det viktig å påpeke at nyere tids navn og populære begreper ikke tilsier at den opprinnelige historien de angivelig knyttes til, er riktig. I oversiktsverk over klosteranlegg i Norge finner man lokaliteten angitt som «Værne kloster». Værne er altså listet opp sammen med 30 andre kjente anlegg fra middelalderens Norge, alle omtalt som klostre (Lunde 1987:92). At navnet «Værne» sammen med tilnavnet «kloster» i større forstand er blitt etablert, ser vi også ut fra andre sammenhenger, så som stedsnavn, gårdsnavn og navn på kulturminnelokaliteten. I tillegg vil den som reiser til Værne, finne «Klosterveien» sørøst for ruinområdet, mens litteraturen har mer spesifikke henvisninger til «klosterkirken» eller i sammenheng med ordensbevegelsen opplysninger om at det var et «johannitterkloster» (Imsen 2000:179; Lunde 1987:92). Historikeren Christian C.A. Lange brukte flere begreper, men også kloster og hospital (Lange 1856:38)⁴. Klosternavnet eller -tilnavnet er altså forlenget blitt vedtatt, rotfestet og benyttet i så stor grad at populære oppfatninger av det middelalderske Værne, opprinnelig kalt «Varna», feilaktig kan gi assosiasjoner til et firfløyet klosteranlegg bebodd av hetteklede munkere. En avklaring av begrepsinnholdet er derfor nødvendig hvis man i et større perspektiv skal forsøke å tolke strukturene som ble påvist i 2009.

Selv om navnet Værne kloster altså har en lang historikk, er det også blitt påpekt at tilnavnet ikke medfører riktighet når det gjelder dem som var tilknyttet ordenshuset, deres idealer og livsførsel, samt anleggets funksjon og utforming. Historikeren Trond Svandal tar opp ulike navn og betegnelser på Værne i forhold til ordenshusets nivå innfor ordenshierarkiet. I hans begrepsavklaring vises det til «kommende» for et område med tilhørende eieendommer, administrasjon samt rettigheter som var tilknyttet et johannitterhus. I sentrum av

det befant selve «ordenshuset» seg. Av ordenen kunne det også kalles for «hospital» etter det opprinnelige hospitalet anlagt i Jerusalem, uten at det nødvendigvis innebar tradisjonelle hospitalfunksjoner (Svandal 2004:3). Med dette understreker han at johannitterhusene ikke var klostre. Til tross for at johannitterne som religiøst ordenssamfunn hadde enkelte fellestrekk med munkeordenene, skilte de seg ut ved å være en ridderorden med sin egen ordenspropaganda, innsamling av midler til å drifte ordensvirksomhet samt rekruttering (Svandal 2004:3–4, 2006:2–4). Om ordenshusets sammensetning og funksjon skriver Svandal at det: «[...] besto av en gruppe bygninger [...] som skulle tjene som bolig for ordensbrødrene og være forvaltningssentrum for kommanden». Johannitterhus kunne ofte ha eksistert i form av ordinære gårder, men da med eget kapell samt ordensprest og ordensbrødre. Hospitalfunksjonen ved et johannitterhus kunne variere fra sted til sted, og det fulgte ikke nødvendigvis automatisk med et eventuelt hospitalnavn (Svandal 2004:3). En hospitalfunksjon innebar i middelalderen både sykestuer for de lidende (i blant spesialisert for spedalske), herberge for pilegrimer og reisende, samt fattighus. Spesialiserte hospitaler, utelukkende med helsetjenester, er et nyere tids konsept (Gilchrist 1995:8–9).

Ut fra det må vi altså regne med at det blant bygningene på Værne inngikk en kirke eller et kapell og kanskje et hospital. Til kirken ville det også ha fulgt en kirkegård hvor ordensbrødrene kunne gravlegges (Carlsson 2004:182). I tillegg kom altså bygninger tilknyttet de nevnte funksjonene bolig og administrasjon. Likevel er dette bygninger og funksjoner som også vil være å finne ved mange konvensjonelle klosteranlegg. Hva er det da som skiller et johannitterhus fra et kloster, og hvilken betydning har det for resultatene fra Værne?

Bygningsarrangement i henhold til ordensliv, ideal og lokale forhold

Man skulle tro at en så omfattende organisasjon som johannitterordenen, med utbredelse i mesteparten av Europa og i deler av Det hellige land, hadde utarbeidet retningslinjer eller prinsipper for hvordan de enkelte ordenshus skulle utformes, både med tanke på arkitektur og planløsning. En tilstrebelse mot standardplaner og arkitektoniske forbilder fremtrer nemlig hos etablerte ordener innen klostervesenet, hvor særlig cistercienserne skiller seg ut med klosteranlegg etter et strengt mønster (Ekroll 1997:37–38; Greene 1992:20; Hommedal 1999:152–155).

Arkeologen Alf Tore Hommedal har sett på hvordan regler og normer for klostervesenet, opprinnelig utarbeidet for kontinentale forhold, ble etterlevd av ordenssamfunn i Norge. Med utgangspunkt i ruinene etter ordenshusene har han vurdert plassering og utforming etter lokale forhold og byggetradisjoner kontra etablerte kontinentale normer (Hommedal 1999:149–151). Et interessant aspekt ved etterfølgelsen av de kontinentale normene er at det ved flere av klostrene har vært et visst kontrollelement. Hommedal viser til at cisterciensernes datterklostre gjerne ble regelmessig besøkt av abbeden fra moderklosteret, samt at tiggerordenenes anlegg ble visitert og kontrollert med jevne mellomrom, blant annet fordi de var store, internasjonale organisasjoner. Det har vært med på å prege deres regelmessigheter, og har særlig gjort seg gjeldende i grunnleggelsesfasen, da utenlandske erfaringer i større grad har vært utslagsgivende. Når det gjelder benediktinerne, var klostrene i større grad selvstendige i forhold til hverandre, men samtidig underordnet biskopenes jurisdiksjon, og derfor kanskje noe mer fleksible og tilpasset lokale forhold (Hommedal 1999:152, 154). Ut fra det tilgjengelige arkeologiske materialet har de største ordenene i Norge i stor

grad fulgt den typiske klosterplanen⁵. Samtidig kan lokale variasjoner og tilpasninger spores, blant annet ved overtakelser av kirkebygninger.

Hva gjelder johannitterordenen, påpeker Hommedal i likhet med Svandal at den ikke var pålagt å følge en mønsterplan (Hommedal 1999:154, 177–179). Påvirkning fra Danmark virker likevel sannsynlig, særlig med tanke på at flere av priorernes navn er danske (Sundt-Ohlsen 1959:4). Hvordan johannitternes liv og daglige aktiviteter ble regulert, er ikke kjent, men for ordenens ideologi og johannitternes livsførsel kjent fra forhold utenfor Norden, er det blitt fremhevet et visst innslag fra munkevesenet. Blant annet hadde brødrene hos johannitterne, i likhet med tempelridderne, Augustins regel som grunnlag, og det finner man igjen ved flere av klosterordenene. Brødrene skulle blant annet sverge et monastisk lignende løfte, ikle seg bestemte antrekk, delta ved tidebønner og følge et strengt kosthold. Samtidig ble det ikke stilt krav til sang eller individuell lesing (Gilchrist 1995:63–64). I lys av georadarundersøkelsen på Værne er det følgelig interessant å se hvorvidt rester av johannitternes anlegg i nabolandene kan gjenspeile ordenenes virksomheter, mulige fellestrekk samt eventuelle monastiske preg.

Komparativt materiale

Johannitteranlegg i prioratet Dacia

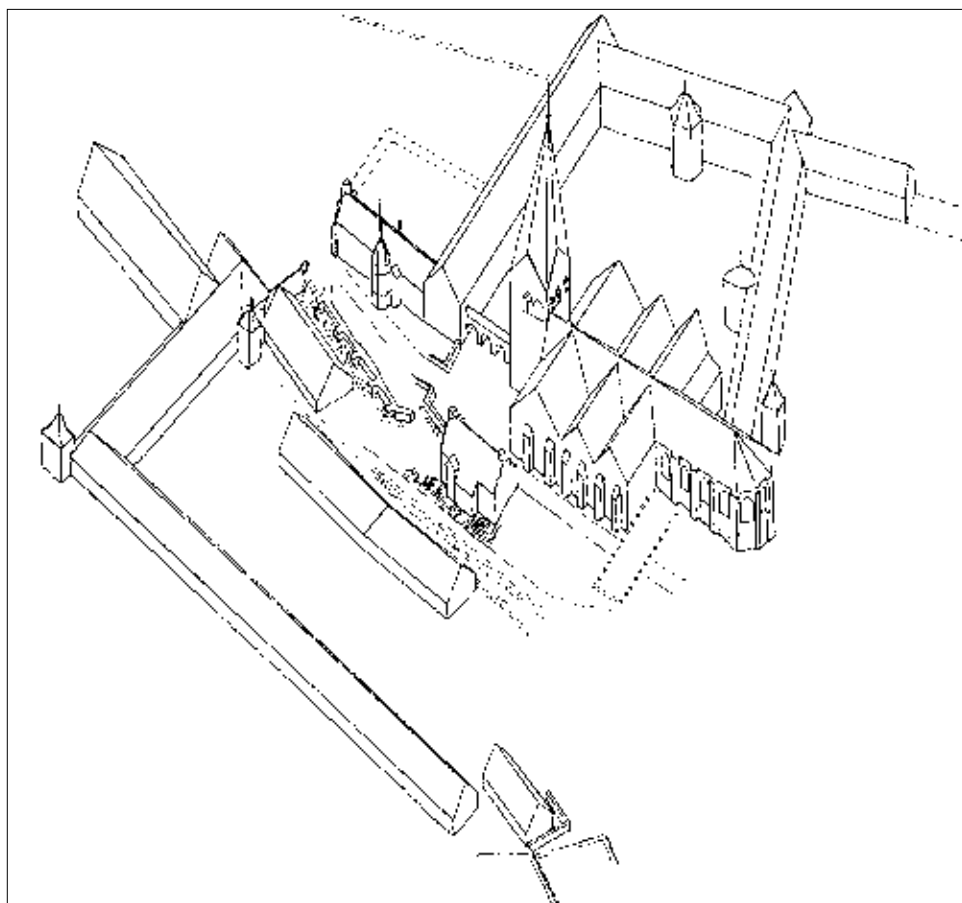
Som det første ordenshuset markerer Antvorskov også johannitternes nordiske opprinnelse, med grunnleggelse trolig omkring år 1170. Det skulle bli hovedsetet for prioratet Dacia, som ble opprettet på midten av 1200-tallet, og som også ordenshus i Sverige og Norge ble organisert under. Før det lå nordiske ordenshus under det tyske prioratet (Svandal 2004:23–24). Noe stifterbrev for Antvorskov er ikke bevart, men medvirkning fra den danske erkebiskop Eskil samt særskilte skatteprivilegier tildelt av kong Valdemar den store fremgår av det skriftlige materialet. Hvem som sto bak etableringen av johannitterhus i Sverige og Norge, er i mindre grad belagt, men det antas at de første ordensbrødrene kom fra eller hadde tilknytning til Antvorskov. For det eneste norske ordenshuset har grunnleggelsen tradisjonelt vært knyttet til Sverre Sigurdsson (1177–1202)⁶. Imidlertid er det blitt stilt spørsmål om Sverre som opprørskonge kunne tatt dette initiativet, og om ikke en grunnleggelse av den forrige kongen og rivalen Magnus Erlingsson virker mer sannsynlig. I Sverige overtok johannitterne Tuna kirke i Eskilstuna, St. Eskils gravkirke, trolig på 1170-tallet. Biskop Vilhelm av Strängnäs skal da ha gitt kirken til ordenen, med godkjenning av både erkebiskop Stefan, kong Knut Eriksson samt jarl Birger Brosa. Dette ble johannitternes første hus og selve hovedhuset i Sverige (Nyberg 1981:196–198, 2000:227–229).

De øvrige ordenshusenes etablering kom i de etterfølgende århundrene. Med Köpings etablering i 1459 var det blitt etablert totalt 14 johannitterhus i Dacia. Et trekk som går igjen, synes å være at johannitterordenens dualitet innen både korstogsideologi og det monastiske idealet appellerte så vel til kirkemakten som til konger og adel. Nyberg påpeker at gjennom støtten til johannitterne kunne både konge- og kirkemakten i Norden få høy anseelse hos paven og i Europa for øvrig, hvor ordenen sammen med tempelridderne var blitt svært mektig. Pengeinnsamling i form av tigging og almisse synes å ha utgått fra ordenshusene til Antvorskov, hvilket medførte flere kontroverser da dette skjedd på tvers av biskopenes jurisdiksjons- og myndighetsområde (Nyberg 1981:199–200, 211, 2000:229–230).

I Danmark er det blitt påpekt en stor variasjon i anleggenes størrelse, samt at det er vanskelig å snakke om særskilte fellestrekk. Beliggenheten har likevel i hovedsak vært i utkanten av byer med tilknytning til større befolkingskonsentrasjoner, samtidig som ordenene har hatt en forbindelse til godsdrift på landet. En slik plassering i forhold til byer er også noe som går igjen hos johannitterne i Tyskland (Kristensen 2013:52, 80–82). Carlsson tar i sin avhandling fra 2008 opp den økonomiske utviklingen av de skandinaviske johannitteranleggene i perioden 1291–1536. I sin gjennomgang av samtlige 14 lokaliteter trekker han også frem enkelte hovedtrekk for flere av anleggene, med tolkning av både stående bygninger, dokumenterte levninger samt indikasjoner for eventuelle bygningsrester som kan ha eksistert (Carlsson 2008). Carlsson har, som Hommedal og Svandal, påpekt at johannitterne ikke hadde spesifikke regler for anleggenes utforming. For de større anleggene mener han likevel at man under senmiddelalderen kan se den klassiske klosterstrukturen med bygningsfløyer omkring en åpen gård, samt en del frittliggende bygninger som hospital, skoler, bolighus blant annet for inngivne, samt økonomibygninger. De mindre anleggene hevder han mangler én eller flere av disse bygningsenhetene (Carlsson 2008:182).

I et komparativt lys er Antvorskov interessant både som johannitterordenens største anlegg i Norden, med den største ordenskirken samt eksterne aktivitetsområder (figur 6). På 1580-tallet ble deler av anlegget ombygget til et slott av Fredrik II, noe som har gjort levningene utfordrende å tolke. Det som likevel fremgår, er at kirken har vært utgangspunktet for de tre andre fløyene, som sammen har omsluttet en gårdsplass i form av et hovedanlegg. Utenfor dette hovedanlegget mot sør er det fremdeles ruiner synlige på et lavere terrengnivå, som ansees som et annet aktivitetsområde. En av dem viser imidlertid boligtrekk av høy standard med hypocaustanlegg (oppvarmingssystem) og latrine, og tolkningsforslag har omfattet både gjestehus og bolig for prioren. I tilknytning til dette på østsiden ligger også restene etter det som er blitt tolket som en kjøkkenbygning, blant annet med bakerovn (Carlsson 2008:184). Øst for kirketomten finnes restene av det som har vært forstått som en fiskedam fra middelalderen (Kristensen 2013:108, 263). Av dette sees en ytre og en indre gård i tillegg til det firefløyede hovedanlegget. Adkomsten skal ha skjedd i form av en vei eller trapper opp bakken mellom dem. Ytterligere levninger er blitt funnet sør og øst for hovedanlegget, i hovedsak tolket som økonomibygninger. Det er imidlertid vanskelig å få en eksakt oversikt over størrelsen på dette omfattende ordenshuset med dets omliggende aktivitetsområder (Carlsson 2008:185–187; Kristensen 2013:108).

I Odense står Nordens best bevarte johannitteranlegg, men også det er blitt ombygget i etterreformatorisk tid (figur 7). Mens Antvorskov har hatt et flerfløyet hovedanlegg med kirken integrert, har tidligere tolkninger sett en noe annen løsning i Odense. I dag inngår tre bygningsfløyer i Odense slott, med vinkelrett plassering på hverandre. De er blitt tolket som rester etter johannitternes hovedanlegg med en gårdsplass i midten. Imidlertid inngår ikke kirken (St. Hans kirke) i dette, men står i stedet øst for hovedanlegget og er forbundet med en overdekket bro fra kirkens tårn, og skiller seg således fra de øvrige ordenshusene. For hovedanlegget finnes flere forslag til hvilke rom som kan forventes å ha inngått, hvorav flere gjenkjennes nettopp fra klosterordenene, som sovesal, møtesal, arbeidsrom med oppvarming og studieceller. Merkelig nok er det foreslått korsgang, til tross for at det ikke kjennes fra andre johannitterhus (Kristensen 2013:171–172). I et større perspektiv har man sett for seg en utvikling hvor johannitterne i Odense har fulgt mønsteret fra danske klostre i form av et kvadratisk lukket anlegg (Carlsson 2008:211). Noe av det er imidlertid blitt utfordret av

Figur 6. Rekonstruksjon av Antvorskov ombygget som slott. Imidlertid antas dette i hovedsak å gjenspeile johannitterhuset under middelalderen. Kirken med trebyggningsfløyer har utgjort hovedanlegget, mens to anlegg har ligget utenfor dette på et lavere terrengnivå i sør. Illustrasjon: Ganshorn, Jysk Arkæologisk Selskab.

flere fagfolk, blant annet av Hans Krøngaard Kristensen (2008:171–172). Han ser muligheten for at hovedanlegget i stedet kan ha stått et annet sted, med tilknytning til kirken hvor koret har vært forbundet med en østfløy eller eventuelt flere bygninger på nordsiden som ikke er funnet. Han mener det virker mer sannsynlig enn at johannitterne skulle gå over en bro og gjennom kirkeskipet før de nådde koret. Det som tidligere er tolket som hovedanlegget, kan i stedet ha utgjort en indre gård med priorens bolig og boder for inngivne. Hospitalet sammen med en skole kunne ha utgjort ytterligere anlegg. Det interessante med Kristensens forslag er at mens synlige levninger har gitt grunnlag for et kvadratisk anlegg, ser han i stedet for seg hele tre bygningskomplekser (Carlsson 2008:213–214; Kristensen 2013:171–172).

Figur 7. Lokalteten for johannitterhuset i Odense. Sankt Hans kirke står til høyre med Odense slott øverst. De fire hvite fløyene stammer fra det opprinnelige ordenshuset, men er blitt ombygget etter reformasjonen. Foto: Hans Henrik Tolstrup, Jysk Arkæologisk Selskab.

Det eldste johannitterhuset i Sverige, Eskilstuna, er blitt påtruffet under utgravninger på 1900-tallet. Igjen er det heller snakk om et innblikk i en del av ordenshusets utforming enn en påvisning av dens fulle utstrekning. Her bygde Gustav Vasa et slott på 1500-tallet, hvilket har medført at man på lokaliteten har levninger etter to anlegg fra de respektive periodene. I tilknytning til johannitternes historie er ruinene etter en romansk steinkirke blitt funnet, tolket som den første kirke ordenen ble tildonert, i 1185. I en senere fase er den blitt erstattet av en langt større, gotisk kirke på samme sted, trolig en gang i løpet av 1400-tallet. I flukt med denne kirkens kor har det stått en bygning med kjeller, som er tolket som anleggets østfløy reist i samme fase. Vinkelrett på denne fløyen gjengir eldre dokumentasjon ytterligere murverk tolket som en sørflyøy, selv om de ikke er blitt videre undersøkt. Samlet danner dette bildet av nok et anlegg med bygningsfløyer omkring en midtre gårdsplass. Funn av dyrebein øst for kirken har åpnet muligheter for at det kan ha vært området for økonomibygninger eller en avfallsplass. Likedan kan rivningslag sør på lokaliteten indikere beliggenheten til mulige middelalderbygninger der (Carlsson 2008:193–200).

Mer generelt er noe av det som kjennetegner johannitterordenen, selve hospitalfunksjonen. De danske eksemplene kan vise til flere hospitalbygninger i bygningsarkeologisk forstand, som i Viborg og Odense. I begge tilfeller sto hospitalet som en mindre grunnmurt bygning med plassering nord for hovedkomplekset og kirkegården. For Viborgs vedkommende er det blitt funnet levninger av en teglmurt bygning som er blitt tolket slik. I Odense står hospitalbygningen fremdeles med rester fra 1400-tallet, men som senere ble ombygget

og forhøyet på 1600-tallet. Dimensjonene er 7,8 x 17 m. Opprinnelig hadde den én etasje og var parallelt orientert øst–vest i forhold til resten av anlegget og kirken. Til selve sykestuen skal det ha vært knyttet et kapell, men det er uvisst om det sto separat eller inngikk i hospitalbygningen. Antvorskov skal likedan ha hatt et helliggeisthus (hus for pleie av syke og fattige), også det trolig med sykestue og med kapell i den ene enden. Det er imidlertid uvisst hvor det lå. I Horsens skal johannitternes hospital ha stått som et steinhus sør for kirken på kirkegården. Ut fra disse eksemplene ser man at hospitalene gjerne var egne bygninger som ikke var direkte tilknyttet det indre hovedanlegget (Christensen 1988:110–111; Kristensen 2013:256–257, 402).

Oppsummering og diskusjon

Likhetstrekk og avvik, om gårdsplassens strukturerende midtpunkt

Eksempler på johannitterhus fra provinsen Dacia viser altså variasjoner i anleggenes planmessige utforming med tanke på bygningenes innbyrdes plassering og sammensetning. Ingen av anleggene var helt like. De eksemplifiserer langt på vei det som denne artikkelen har påpekt, nemlig at johannitterordenen ikke var pålagt å følge en idealplan, til forskjell fra flere av klosterordenene.

Det som vanskeliggjør tolkning og påvisning av fellestrekk, er at ingen av lokalitetene er fullstendig gravd ut, samt at kildematerialet er stykket opp, med mange mindre undersøkelser som er utfordrende å sammenfatte. I tillegg har ordenen flere steder overtatt kirker og anlagt ordenshus med dem som utgangspunkt. Fra de britiske øyer finnes også eksempler på at johannittere og tempelriddere har overtatt klostre, kirker, gårdsanlegg og hverandres anlegg for så å bygge dem om til sine egne ordenshus (Gilchrist 1995:75, 77, 103, 219). Naturlig nok har disse bygningsmessige og funksjonelle metamorfosene satt sine preg. Når johannitteranlegg senere ble bygget om til slott og herregårder, forstår vi hvilke arkeologiske utfordringer som ligger i tolkningsarbeidet. Samtidig påpeker denne kompleksiteten og uregelmessigheten en viktig side ved johannitterne som bygherrer, nemlig ordenens tilpasningsevne. Fraværet av en bindende idealplan må ha gjort slike tilpasninger lettere.

Til tross for dette kan man likevel se enkelte trekk som går igjen, eller tendenser til felles-trekk, som kan danne et viktig grunnlag for forståelse av anlegget på Værne. I et overordnet perspektiv fremgår det at ordenshusene hadde et hovedanlegg med et bygningsarrangement sentrert omkring en gårdsplass. Dette arrangementet innebærer enten bygningsfløyer eller enkelthus med eventuelle forbindelsesmurer, plassert slik at bygningene henvendte seg til gårdsplassen som et felles midtpunkt for samling og kommunikasjon.

Dette komposisjonstrekket er svært utbredt, og sees blant annet innen klostervesenet, i borganlegg og gårdstun fra ulike tider. Noen ulikheter er imidlertid tydelige. Til forskjell fra klostre er fraværet av korsgang tydelig, slik at plassen ble mer åpen, og ferdseilen ikke avgrenset til rettvinklede, overbygde ganger. I forhold til borganleggenes gårdsplass eller borggård, mangler våre eksempler befestningstrekk omfattende nok til å kalle dem borger. Det utelukker likevel ikke at andre johannitteranlegg kan ha vært befestet, hvilket er kjent blant annet fra Frankrike og Irland (Gilchrist 1995:100). I forhold til gårdstun er likhetene store rent utformingsmessig, men forskjeller sees særlig i johannitternes kirker samt i tilfeller av hospitalbygninger, sammen med ordenens overordnede administrative funksjoner.

I tillegg til gårdsplassen som anleggets senter, avgrenset gjerne kirken dette midtpunktet mot den ene siden med en kirkegård utenfor. Kirken kunne stå nord eller sør for gårdsplassen. Den nordlige preferansen som sees hos klosterordenene, ser ikke ut til å være like dominerende her. Kirker reist før ordenshusene, kan også ha begrenset plasseringsmulighetene for de øvrige bygningene. En mer konkret forståelse av arrangementet er noe mer problematisk da funksjonene i mindre grad synes å være påvist, selv om man sikkert har lagt praktiske hensyn til grunn for plassering og sammensetning.

Utenfor hovedanleggets bygningsarrangement ser vi også at det har stått separate enkeltbygninger. Det er altså bygninger med funksjoner som skulle være adskilt fra hovedanlegget ut fra virksomheter tilknyttet ytre ferdsel, kommunikasjon og produksjon, som f.eks. portbygning, gjestehus, økonomi- og gårdshus. En annen bygning adskilt fra hovedanlegget var johanniternes hospital. Svært få av dem er bevart i nordisk sammenheng, og der hvor de finnes, har ombygginger skjedd etter reformasjonen. I utenlandske eksempler fremgår også ytre avgrensninger og markeringer for ordenshusets område, i form av voller, vollgraver eller grøfter (Gilchrist 1995:74–75). I provinsen Dacia er dette imidlertid mindre kjent, med unntak av enkelte avgrensningsmurer (f.eks. Antvorskov, Kristensen 2013:108–109).

Når det gjelder Værne som et slags aldershjem for pensjonerte hirdmenn, slik man har tolket *Hirdskråens* henvisninger, nevner den samme kilden for øvrig også et annet sted hvor aldrende og syke håndgangne menn skulle hjelpes til en plass i et kloster (Imsen 2000:97, 197). Det var generelt ikke uvanlig i middelalderen at folk med midler tilbrakte sine eldre dager i et kloster, i likhet med denne kildens opplysninger. I slike tilfeller fantes det egne proventhus som tjente til dette formålet, og for klostrene lå disse helst utenfor klosteranlegget for å skille dem fra ordenssamfunnet. Hvordan dette forholdt seg på Værne, er ikke belagt, men det er blitt påpekt at aldrende hirdmenn ikke ble johannittere da de slo seg ned der (Reitzel-Nielsen 1984:197.). Slik sett virker det logisk at oppholdet ble lagt til en separat bygning utenfor hovedanlegget; det er også blitt påpekt for johannitterhuset i Odense (Kristensen 2013:172).

På hvilken måte kan resultatene fra georadarundersøkelsen på Værne bidra til å belyse disse fellestrekkene? Resultatene viser ingen klostertrekk i form av en tilnærmet rett vinklet klosterfirkant med fire fløyer. Det er dessuten et fravær av en klosterhave omgitt av en korsgang. Imidlertid ser vi at det åpner seg et område (ca. 22 x 20 m) omgitt av struktur B, struktur A samt avgrenset av mer tvetydige strukturer på sidene i øst og vest. Det minner om en gårdsplass som disse strukturene har forholdt seg til. Det er lite sammenlignet med gårdsplassene ved de større ordensanleggene som i Antvorskov og Viborg, men eksempler med mindre dimensjoner har forekommet i Ribe og trolig i Eskilstuna.

Som for de andre johannitterhusene beskrevet i denne artikkelen skulle også Værne hatt en kirke som en sentral bygning omgitt av andre bygninger. I lys av dette er det struktur B som skiller seg ut som en ordenskirke. Grunnplanet har likhetstrekk med mange klosterkirker hvor koret er like bredt som skipet. Man ser også at kirken har hatt sidebygg, eksempelvis som sidekapeller. Et generelt trekk som er blitt påpekt for johannitteranleggenes kirker i Danmark, er at utgangspunktet har vært en enkel langhuskirke, som ofte er blitt utvidet på et senere tidspunkt. Blant annet medførte private kapellstiftelser at disse kirkene over tid kunne bygges ut (Kristensen 2013:128). Struktur B samsvarer nettopp med denne kirkeformen, og viser ingen tegn til søylerekker i form av en treskipet basilika. På grunn av struktur As beliggenhet i nord, vil det være å forvente at anleggets kirkegård har vært lagt

sør for kirken, eventuelt i øst. I Kristensens tolkning av johannitterhuset i Odense påpekes det at ordensbrødrene skulle ha direkte tilgang til kirkekoret fra en østfløy. Ut fra det skulle man forvente å ha en tilsvarende løsning på Værne, men det er uklart hvorvidt dette monastiske trekket ble etterfulgt av alle ordenshusene.

Den dominerende strukturen A må ha vært en av ordenshusets hovedfløyer. Hvilke funksjoner den har hatt, er vanskelig å si med sikkerhet. Dimensjonene på ca. 53 x 10 m er blant de større kjente hovedfløyene i Norden, og følgelig mer omfattende enn de mindre eksemplene som Dueholm og Ribe (Carlsson 2008: bilag 8–9). Ut fra tolkninger av hovedfløyer i danske johannitterhus har tolkningsforslag innebåret både møtesal, ordensbrødrenes sovesal, arbeidsrom samt kjellerrom for lagerfunksjon. Å trekke tolkninger til en hospitalbygning blir vanskelig da kjente skandinaviske eksempler er av langt mindre størrelse, samt at de har hatt en mer ekstern beliggenhet. Merk at den stående hospitalbygningen i Odense har hatt målene 7,8 x 17 m, og har som andre eksempler vært plassert som en egen bygning eller et anlegg utenfor hovedanlegget (Kristensen 2013:156). I så tilfelle virker struktur C mer aktuell, samtidig som det er uvisst hvilken utforming og lengde den har hatt mot nord. Man kunne også se for seg de aldrende hirdmennene i en slik adskilt bygning, men i begge tilfeller må det tas i betraktning at georadarundersøkelsen på ingen måte gir et fullstendig grunnplan av ordenshuset. Andre bygninger vil kunne forekomme som ikke har latt seg spore av undersøkelsen eventuelt utenfor området, og dermed blir dette spørsmålet stående åpent.

Det vil også være å forvente at også Værne har hatt ytre aktivitetsområder, som det begrensede undersøkelsesområdet neppe har dekket. Carlsson nevner for eksempel at det bak dagens stående hovedhus har ligget to dammer, og antyder at de kan ha fungert som fiskedammer i middelalderen (Carlsson 2008:204). En annen dam skal ha ligget nederst i parken (Sundt-Ohlsen 1959:9). Øvrige spor og levninger utenfor det området som er diskutert i denne artikkelen, er ikke kjent, men et funnpotensial skulle foreligge for fremtidige undersøkelser ut fra det som er kjent i det komparative materialet.

Konklusjon

I det foregående har vi gjennom undersøkelsen på Værne eksemplifisert georadarens potensial i å påvise bygningslevninger under bakken. Forståelsen av feltmetodikk og teknisk utstyr er helt essensiell for å bli klar over prosessen som ligger bak det digitale grunnplanet. I denne artikkelen har dette grunnplanets strukturer vært grunnlaget for de presenterte tolkningene.

Til tross for svært interessante resultater representerer disse strukturene likevel i sin enkleste form anomalier, altså uregelmessigheter i forhold til annet materiale. De danner slik utgangspunkt for konturer og former man i forskjellig grad kan gjenkjenne, men er på ingen måte entydige. Metodens fordel som inngrepsfri/ikke-destruktiv er også dens svakhet i og med at materialets riktighet bare kan fastslås gjennom utgravninger. Den mangler dessuten den arkeologiske evnen til å datere, noe som i vår sammenheng gjør at alle tidshenvisninger kun begrenser seg til å være generelle innenfor johannitteranleggets eksistenstid under høy- og senmiddelalderen.

Ut fra anomalier i det digitale materialet med deres gjenkjennelige former er det altså blitt forsøkt å identifisere bygninger. Forholdene på Værne har vært gode, og lignende resultater kan ikke alltid forventes, selv om betydelige levninger skulle eksistere. Av georadarmaterialet har det faktisk vært mulig å lese flere bygningsstrukturer med deres dimensjoner

og innbyrdes plasseringer. Videre har forsøk på tolkning av bygningenes opprinnelige funksjoner innebåret å sette en langt større fortolkningsramme eller forståelseskontekst. I tilfellet Værne var det følgelig nødvendig å se til et komparativt materiale.

Det er nettopp i denne sammenheng at johannitteranlegget på Værne fremstår som noe helt spesielt. Mens bygningslevninger etter klosteranleggene ofte blir tolket i forhold til standardplaner og forbilder, skiller johannitterordenen seg ved ikke å være bundet opp mot slike. Samtidig eksisterer noen fellesnevner hos ordenen, og enkelte trekk gjenkjennes fra klostre. Sentralt her er bygningsarrangement omkring en sentral gårdsplass med ordenskirken i nord eller sør, men samtidig med fravær av klosterhage og korsgang. I sammenstillingen av paralleller og avvik sees også Værnes egne individuelle planløsning. I den inngår en formidabel bygning i nord og en smalere bygning i vest med usikker lengde. For dem har vi i artikkelen påpekt mange tolkningsmuligheter, og mange spørsmål står ubesvarte. Disse mulighetene er interessante. Men for å komme nærmere strukturenes opprinnelige funksjoner er et utvidet undersøkelsesområde klart nødvendig, og som ved andre georadarundersøkelser forblir utgravninger uunngeelige for mer konkrete tolkninger.

Georadarresultatene fra Værne bekrefter derfor langt på vei komposisjonstrekkene som gjenspeiler johannitternes avvikende og fleksible karakter. Resultatet samsvarer også med tidligere begrepsavklaringer og feilaktigheten i tilnavnet kloster. Værnes sammensetning og særegenhet sammenfaller følgelig både innen terminologi, komparativt materiale og ikke minst georadarresultater.

Takk

Vi ønsker å takke arkeolog Pär Karlsson ved Riksantikvarieämbetet (UV Teknik) i Sverige for assistanse med feltarbeidet og tolkningen av datasettene. Stor takk rettes også til Riksantikvaren, som har vært oppdragsgiver. Databearbeidingen ble gjennomført av geofysiker Immo Trinks og Alois Eder-Hinterleitner fra ArcheoProspections[®], Wien, Østerrike. Trinks har også bistått i tolkningene, og har utarbeidet rapporten fra undersøkelsene i samarbeid med Knut Paasche fra NIKU. En stor takk rettes også til Øystein Ekroll ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider og Alf Tore Hommedal ved Bergen Museum for innspill til artikkelen.

Noter

- 1 Dybdeangivelsene må behandles med en del forsiktighet, da nøyaktige dybder er vanskelige å beregne. Variasjoner inntil ± 25 cm kan forekomme. Strukturenes relative dybde i forhold til hverandre er imidlertid korrekt.
- 2 Eksempler på det er johannitteranleggenes kirker i Ribe, Odense og Eskilstuna (Carlsson 2008:199, 212). For klosterkirker sees lignende utforming ved anleggene på Lyse kloster, Nonneseter, Munkeby og Tautra, samt ved fransiskanerkirkene i Bergen og Oslo (Lunde 1987:106–119).
- 3 Vattekar bemerker at det her er blitt stablet opp murverk etter Klüwers tid (Vattekar 2010:38). Murlevningen som ble observert i felt, er imidlertid ikke stablet opp. Den består av intakt murverk og har vært murt direkte til ruinens nordøstre hjørne. Hvorvidt dette er i forband til kirkekoret eller reist sekundært, var ikke mulig å fastslå på stedet. En utgraving er nødvendig for å avklare dette forholdet.
- 4 «Værne (Varne) Hospital er saaledes det eneste sikre Johannitterkloster i Norge» (Lange 1856:38).
- 5 Eksempelvis benediktinerne, dominikanerne, fransiskanerne og cistercienserne.
- 6 Den første pavelige godkjenning av johannitterhuset på Værne settes til 1198 ut fra arkivmateriale i Akershusregisteret. Imidlertid tyder Hirdskræen på en tidligere grunnleggelse (Nyberg 1981:197).

Summary

Invisible but perceived: A georadar survey at Værne

Over the course of four days in October 2009 a geophysical survey was carried out at Værne in Rygge, Østfold, using a ground penetrating radar system (GPR). The survey revealed the presence of several buildings that are believed to have been part of the only Hospitaller site recorded in Norway. Indicated in the datasets are the presence of a large building, the remains of a possible church, as well as other, unspecified buildings. An attempt has therefore been made to identify and describe singular buildings in the datasets, including their dimensions and their spatial organisation. The interpretations have then been compared with similar material in the Scandinavian countries, in order to see if any common traits can be found. Whereas traditional monastic sites normally adhere to some form of spatial planning, Hospitaller sites do not appear to follow the same strict rules. Certain common features can, however, be observed, such as the arrangement of buildings around a central court yard, often with a church to the north or south, but lacking cloisters and cloister walks.

Litteratur

Carlsson, Christer

2008 Johannerordens kloster i Skandinavien 1291–1536. En studie av deras ekonomiska förhållanden utifrån historiskt och arkeologiskt material. Upublisert doktorgradsavhandling ved Institutt for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Syddansk Universitet, Odense.

Christie, Haakon og Sigrid Christie

1959 *Norges kirker*, vol 2. Riksantikvaren, Østfold.

Christensen, Anemette S.

1988 *Middelalderbyen Odense*. Projekt middelalderbyen, bind 5. Centrum, Viby.

Conyers, Lawrence B.

2004 *Ground-penetrating Radar for Archaeology*. AltaMira Press, Walnut Creek.

Ekroll, Øystein

1997 *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050–1550*. Det Norske Samlaget. Oslo.

Gilchrist, Roberta

1995 *Contemplation and Action. The Other Monasticism*. Leicester University Press, London og New York.

Greene, J Patrick

1992 *Medieval monasteries*. Leicester University Press, Leicester.

Gunnes, Erik

1997 Varna kloster. *Collegium medievale* 10(1–2):31–39.

Gustavsen, Lars og Stamnes, Arne Anderson

2012 Arkeologisk geofysikk i Norge – En historisk oversikt og statusvaluering. *Primitive tider* 14:77–95.

Hommedal, Alf Tore

1999 Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostera om kontinental norm og norsk praksis innan ordensliva? I *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, redigert av Else Mundal og Ingvild Øye, s. 149–183. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.

- Hvinden-Haug, Lars Jacob
 2008 Den eldre barokken i Norge. Bygningenes former og rommenes fordeling 1660–1733. Upublisert doktorgradsavhandling ved Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Imsen, Steinar
 2000 *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn. Etter AM 322 fol.* Riksarkivet, Oslo.
- Keevill, Graham, Mick Aston og Teresa Anne Hall (red.)
 2001 *Monastic archaeology. Papers on the Study of Medieval Monasteries.* Oxbow Books, Oxford.
- Kennedy, Hugh
 1994 *Crusader Castles.* Cambridge University Press, Cambridge.
- KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
 1963 Georg Rona (red.). Rosenkilde og Bagger, København.
- KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
 1975 Georg Rona (red.). Rosenkilde og Bagger, København.
- Kristensen, Hans Krongaard
 2013 *Klostre i det middelalderlige Danmark.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter, vol. 79. Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgård.
- Lange, Christian Christoph Andreas
 1856 *De norske Klosters Historie i Middelalderen.* Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania.
- Lunde, Øyvind
 1987 Klosteranleggene. Klosteranlegg i Norge: en oversikt. *Fortidsminner* 68:49–128.
- Nyberg, Tore
 1981 Johanniterna i Norden i äldsta tid. I *Festskrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.01.1981*, redigert av Matts Dreijer og Kurt Weber, s. 193–225. Bygdeserie, nr. 5. Ålands Folkminnesförbund, Mariehamn.
- 2000 *Monasticism in North-Western Europe, 800–1200.* Aldershot, Ashgate.
- Paasche, Knut og Immo Trinks
 2012 *Georadarundersøkelse av Værne kloster i Østfold. Arkeologisk prospektering.* NIKU Oppdragsrapport nr. 93/2012. Riksantikvarens arkiv, Oslo.
- Reitzel-Nielsen, Erik
 1984 *Johanniterordenens historie med særlig henblik på de nordiske lande.* C.A. Reitzels Forlag, København.
- Riksantikvarens arkiv
 1974 ØK-registrering. Universitetets oldsaksamling.
- Riley-Smith, Jonathan
 1999 *Hospitallers. The history of the Order of St John.* Hambledon Press, London.
- Rodwell, Warwick
 2012 *Archaeology of Churches.* Amberley Publishing, Stroud.
- Steinnes, Asgaut
 1955 *Husebyar.* Den Norske historiske forening. Grøndahl & Søn, Oslo.
- Sturlasson, Snorre
 1979 *Kongesagaer.* Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Norges kongesagaer, vol. 1–2. Gyldendal, Oslo.
- Sundt-Ohlsen, Eilert
 1959 *Værne kloster gjennom ca. 1000 år. Samlet fra forskjellige kilder af Alfild Sundt.* Trykk Bjarne Stärk, Rygge.

Svandal, Trond

2004 *Contra Paganos: Johannitterordenen i det norske middelaldersamfunnet*. Upublisert hovedfagsavhandling i historie ved Universitetet i Oslo, Oslo.

2006 *Johannitterordenen. En ridderorden ved verdens ytterste grense*. Religiøse ordener i middelalderens Norge, bind III. Middelalderforum, Oslo.

Vattekar, Monica Beate Buckholm

2008 Værne kloster i Rygge. *Kulturarven. Kysten, innlandet, byen* 46:12–13.

2010 Værne kloster – større enn sitt rykte? *Wiwar* 2:38–40.

Carlsson, C. 2008. Johanniterordens kloster i Skandinavien 1291–1536. En studie av deras ekonomiska förhållanden utifrån historiskt och arkeologiskt material. Upublicert doktorgradsavhandling ved Institutt for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Syddansk Universitet, Odense

Christie, H. & Christie, S. 1959. Norges kirker, vol 2. Riksantikvaren, Østfold.

Christensen, A. S. 1988. Middelalderbyen Odense. Projekt middelalderbyen, bind 5. Centrum, Viby.

Conyers, L. B. 2004. Ground-penetrating Radar for Archaeology. AltaMira Press, Walnut Creek.

Ekroll, Ø. 1997. Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050–1550. Det Norske Samlaget. Oslo.

Gilchrist, R. 1995. Contemplation and Action. The Other Monasticism. Leicester University Press, London & New York.

Greene, J. P. 1992. Medieval monasteries. Leicester University Press, Leicester.

Gunnes, E. 1997. Varna kloster. Collegium medievale 10(1–2):31–39.

Gustavsen, L. & Stamnes, A. A. 2012. Arkeologisk geofysikk i Norge – En historisk oversikt og statusevaluering. Primitive tider 14:77–95.

Hommedal, A. T. 1999. «Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostera om kontinental norm og norsk praksis innan ordensliva?» In: Mundal, E. & Æye, I. (eds.) Norm og praksis i middelaldersamfunnet. pp 149–183.

Hvinden-Haug, L. J. 2008. Den eldre barokken i Norge. Bygningenes former og rommenes fordeling 1660–1733. Upublicert doktorgradsavhandling ved Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.

Imsen, S. 2000. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn. Etter AM 322 fol. Riksarkivet, Oslo.

Keevill, G., Aston, M. & Hall, T. A. (eds.) 2001. Monastic archaeology. Papers on the Study of Medieval Monasteries. Oxbow Books, Oxford.

Kennedy, H. 1994. Crusader Castles. Cambridge University Press, Cambridge.

KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder 1963. Georg Rona (ed.). Rosenkilde og Bagger, København.

KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder 1975 Georg Rona (ed.). Rosenkilde og Bagger, København.

Kristensen, H. K. 2013. Klostre i det middelalderlige Danmark. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter, vol. 79. Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgård.

Lange, C. C. A. 1856. De norske Klosters Historie i Middelalderen. Chr. Tønsbergs Forlag, Christiania.

Lunde, Ø. 1987. Klosteranleggene. Klosteranlegg i Norge: en oversikt. Fortidsminner 68:49–128.

Nyberg, T. 1981. «Johanniterna i Norden i äldsta tid» In Dreijer, M. & Weber, K. (eds.) Festskrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.01.1981, redigert av Matts Dreijer og Kurt Weber, s. 193–225. Bygdeserie, nr. 5. Ålands Folkminnesförbund, Mariehamn.

Nyberg, T. 2000. Monasticism in North-Western Europe, 800–1200. Aldershot, Ashgate.

Paasche, K. og Trinks, I. 2012. Georadarundersøkelse av Værne kloster i Østfold. Arkeologisk prospektering. NIKU Oppdragsrapport nr. 93/2012. Riksantikvarens arkiv, Oslo.

ReitzelNielsen, E. 1984. Johanniterordenens historie med særlig henblik på de nordiske lande. C.A. Reitzels Forlag, København. Riksantikvarens arkiv

ReitzelNielsen, E. 1974. ØKregistrering. Universitetets oldsaksamling.

Riley-Smith, J. 1999. Hospitallers. The history of the Order of St John. Hambledon Press, London.

Rodwell, W. 2012. Archaeology of Churches. Amberley Publishing, Stroud.

Steinnes, A. 1955. Husebyar. Den Norske historiske forening. Grøndahl & Søn, Oslo.

Sturlasson, S. 1979. Kongesagaer. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Norges kongesagaer, vol. 1–2. Gyldendal, Oslo.

SundtOhlsen, E. 1959. Værne kloster gjennom ca. 1000 år. Samlet fra forskjellige kilder af Alfhild Sundt. Trykk Bjarne Stærk, Rygge.

Svandal, T. 2004. Contra Paganos: Johannitterordenen i det norske middelaldersamfunnet. Upublisert hovedfagsavhandling i historie ved Universitetet i Oslo, Oslo.

Svandal, T. 2006. Johannitterordenen. En ridderorden ved verdens ytterste grense. Religiøse ordener i middelalderens Norge, bind III. Middelalderforum, Oslo.

Vattekar, M. B. B. 2008. Værne kloster i Rygge. Kulturarven. Kysten, innlandet, byen 46:12–13.

Vattekar, M. B. B. 2010. Værne kloster – større enn sitt rykte? Wiwar 2:38–40